

TANZİMAT HİKÂYE VE ROMANLARINDA SAĞLIK BAKIMINDAN DENİZ SEA FROM THE POINT OF HEALT IN TANZİMAT PERIODS STORIES AND NOVELS

Beste Semiha BAHÇECİ*

Öz

Tanzimat hikâye ve romanlarında ele alınan önemli konulardan biri de denizdir. Bazı romanlarda deniz, belirleyici unsur iken bazılarında ayrıntıdan öteye geçmez. Bazen de arka fon olarak kullanılır. Deniz ve insan ilişkisini anlatan ya da en azından onları eserinin bir parçası yapan Tanzimat yazarları, deniz temini, çoğu zaman gezi, ölüm, güzellik, estetik, ulaşım, taşımacılık ve eğlence gibi farklı yönleriyle ele alırlar. Ancak bazı eserlerde deniz, sağlık açısından da ele alınır. Deniz, kimi zaman insan sağlığını kumu, suyu ve havası gibi unsurlarla olumlu etkilerken kimi zaman da deniz tutması gibi unsurlarla da olumsuz yönde etkiler.

Bu çalışmada Tanzimat hikâye ve romanlarında denizin, insan sağlığı açısından önemi üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda denizin insan sağlığına olan olumlu ve olumsuz etkileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, hikâye, roman, deniz, sağlık.

Abstract

One of the most important subject of the novels and stories in Tanzimat period is sea. While sea had been major issue of the novels, sometimes became a minor issue. Rarely, sea was used as the background different parts of sea like supply lines, most of the time travellers, death, beauty, esthetic, transportation cargo a musement, werw used by Tanzimat writers as part of thier novel and stories. During describing the relation between humanleind anh sea. Howewer, sea has been considered from health point of view in some at the literature. Sometimes sea affects positively the helath of human, beach, water air while negativiy off the people during upset.

In this article, effect of sea on human helath would be studied in Tanzimat period in this respeds positive and negative effect of sea on human health would be anolyzed.

Key words: Tanzimat, novel, story, sea, health.

Giriş

Denizler, tarih boyunca insan için özgürlük, kurtuluş ve keşif alanlarıdır. Deniz, mesafelerin enginliği, yönlerin sayısızlığı, yolların belirsizliği ve bitmeyen dönüşümleriyle her zaman beklenmedik şeylerle doludur. Deniz, kimi zaman insan için sonsuzluğu, çaresizliği, imkânsızlığı çağrıştırırken kimi zaman da bir insan gibi düşünüülerek ona kaçma, sığınma şeklinde de ele alınır. Deniz, çoğu zaman çeşitli edebi

*MEB, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni.

eserlere de konu ve tema olma özelliği gösterir. Tanzimat yazarları tarafından da fazlasıyla üzerinde durulan temalar arasındadır. Tanzimat hikâye ve romanlarında denizin daha çok güzellik, eğlence, ulaşım ve taşımacılık amacıyla ele alındığı görülür. Bunun yanında deniz, Tanzimat yazarlarınca sağlık bakımından da ele alınır.

Tanzimat devri hikâye ve romanlarında deniz, insan psikolojisini sağlık açısından etkiler. Tanzimat eserlerinde deniz, sağlık açısından daha çok havasının, kumu ve suyunun çeşitli hastalıklara iyi gelmesi şeklinde ele alınır. Deniz, bu eserlerde havasının doktorlar tarafından hastalara iyi geleceği tavsiye edilen bir unsur olarak okuyucu karşısına çıkar. Hasta olan veya hasta olduğundan şüphelenilen hikâye ve roman kahramanlarına deniz havası aldırılması gerektiği söylenir. Bunun yanında denizin insanların iştahını açan bir özelliğinin de var olduğu söylenebilir. Günün hangi saati olursa olsun deniz üzerinde özellikle uzun seyahatlerde bulunan yolcuların açlık hissi daima ağır basar.

Günümüzde “isim ve işlevine son derece yabancı olduğumuz”¹ deniz hamamlarına da bazı hikâye ve romanlarda az da olsa yer verildiği görülür. Burada denizden, kumu ve suyu ile tedavi amaçlı yararlanılır. Eserlerde deniz, insanın iştahını açan ve arttıran, havasının doktorlar tarafından hastalara iyi geleceği tavsiye edilen ve bir nevi “hamam, banyo”² görevi görerek insanı hem ruhen hem de bedenen rahatlatan bir unsur olarak ele alınır.

Deniz, “deniz tutması” gibi deniz hastalıklarına da sebep olarak olumsuz bir yönüyle eserlerde ele alınır. Deniz tutması, hikâye ve romanlarda denize alışık olsun olmasın özellikle de fırtınalı havalarda kahramanların başına gelen olumsuz durumlar arasındadır. Deniz tutması, denize alışık olanlarda daha çok uyku uyuyamama ve yemek yiyememe şeklinde görülür.

1. Sağlık

Denizlerin dünya ve insanlık açısından önemi oldukça fazladır. Deniz, insanoğlu üzerinde kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz durumlar meydana getirir. Denizin insanoğlu üzerinde olumlu etkilerinden birisi sağlıktır. Gerek havası ve suyunun gerekse kumu ve görüntüsünün insan bedeninde ve ruhunda olumlu sonuçları söz konusudur. Tanzimat hikâye ve romanlarında, sıhhati bozulan kahramanların deniz havası alarak tekrar eski sıhhatlerine dönecekleri doktorlarca tavsiye olunur. Ayrıca deniz havası ve görüntüsünün de insanın iştahını açtığı ve arttırdığı görülür. Sağlık bakımından deniz, Tanzimat yazarlarından sadece Ahmet Mithat Efendi tarafından ele alınmıştır.

Ahmet Mithat Efendi'nin “*Felâton Bey ile Râkım Efendi*” adlı romanında Râkım Efendi, esirciden Canan isimli bir cariye satın alır. Esirci, Râkım'a kızda “ince hastalık” hissettiğini söyler. Râkım, Canan'ı satın aldıktan kısa bir süre sonra kızda gerçekten hastalık olup olmadığını öğrenmek için eve doktor getirir. Doktor, kızda herhangi bir hastalık bulunmadığını söyledikten sonra ara sıra deniz havası almasını tavsiye eder:

*“Aralıkta bir geniş yerlere götürüp ve deniz üzerine çıkarıp hava aldırmalı.”*³

¹ Şahmurat Arık, “Türk Romanında İlginç Bir Mekân Unsuru: Deniz Hamamları”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 13, No: 2, Ekim 2005, s. 633.

² Mehmet Mazak, *Boğaziçi ve Kayık Kültürü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 69.

³ Ahmet Midhat Efendi, *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş-Felâton Bey İle Râkım Efendi-Hüseyn Fellâh*, haz. Kâzım Yetiş-Necat Birinci-M. Fatih Andı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000/1, s. 143.

Canan'da herhangi bir hastalık mevcut değildir. Fakat satılmak amacıyla Kafkasya'dan İstanbul'a getirildiğinde İstanbul'un havasına hemen alışamaz. Doktora göre, Canan'ın eski sıhhatine kavuşmasında deniz havasının büyük bir önemi vardır.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*" adlı romanında denizin insanın iştahını açmasından başka insanı tutmasından da bahsedilir:

"Madam-Efendiler, kadınlığımla beraber bu akşam erkeklerden çok yemek yemekteyim. Midemin iştihasına kendim de taaccüp ediyorum. Zannederim ki bu hâl denizin hüsn-i tesîri olmalıdır.

Hasan-Şüphe etmemeli efendim.

Birinci Kaptan-Denizde daima çok yenilir. Hele, hava bu geceki gibi mülâyim olursa var ya?

İkinci Kaptan-Evet efendim, hava sert olsa deniz tutar da, insanın iştihası kapanır.

Madam-Fakat deniz tutmak da bizim gibi denizin acemilerine mahsustur, sizi tutmaz ya?

Hasan-Tutmaz ama efendim, her hâlde bir nevi tesirden hâli kalmaz. Mesela can yemek istemez, uyku uyuyamaz.

Vakıa madamın iştihasında gördüğü kuvvet denizin hüsn-i ahvâlinden ma'dûd ise de, (...)"⁴

Romanda, deniz havasının gemide bulunanlara iyi geldiği ve onların iştahını açtığından söz edilir. Hasan'a göre "deniz tutması", denize alışkın olmayanlara özgü bir durumdur. Kendileri gibi denize aşına olmayanlarda ise "deniz tutması", yemek yiyememe ve uyku uyuyamama şeklinde kendisini gösterir.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Ahmet Metin ve Şirzad*" adlı romanında da denizin, insanın iştahında etkisi olduğu vurgulanır:

*"Gemilerde kuşluk ile akşam taamı arasında bir kahvaltı daha etmek umumen mutak olup denizlerin iştihâ üzerinde icra eyledikleri tesirat-ı azîme bu âdeti, âdeta zaruriyat mertebesine vardır."*⁵

Gemilerde sabah kahvaltısı ile akşam yemeği arasında bir öğün daha yenildiği söylenir. Fakat denizin insan iştahında olumlu sonuçlar doğurması ile birlikte bu alışkanlık adeta bir zorunluluk halini alır.

Yine aynı romanın ilerleyen sayfalarında denizin iştah üzerindeki etkisi üzerinde durulur:

*"O gün hemen bütün günü ayakta geçirmiş olan bizim seyyahlar Valsko vapurunun açışının güya kuşluk taamı olarak tehyie etmiş olduğu yemeklere o kadar iştihâ ile tırpan attılar ki akşam taamının asıl zamanı henüz hulul etmemiş olduğu hâlde bu iştihâyı koca günü ayakta geçirmekten ziyade deniz havasının mideler üzerindeki hüsn-i tesirine hamleyletiler."*⁶

⁴ Ahmet Midhat Efendi, *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*, haz. Ali Şükrü Çoruk, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000/2, s. 179.

⁵ Ahmet Midhat Efendi, *Ahmet Metin ve Şirzad*, haz. Sacit Ayhan-Levent Ali Çanaklı, Dörtrenk Yayıncılık, Bursa, 2011, s. 91.

⁶ Ahmet Midhat Efendi, (2011: 196)

Romanda, gemi halkı akşam yemeği vakti gelmeden, yapılan yemeği büyük bir iştahla yerler. Bu da deniz havasının mideler üzerindeki etkisine bağlanır.

Deniz, çividi bir renk üzerinde kar beyaz köpükler saçarak latif bir manzara teşkil eder. Bu güzel manzaranın yanında denizin insan iştahını tahrik eden bir havasının olduğu yine bu romanda ele alınır:

“Gayet latif çividi renk üzerinde kar gibi köpükler peydasıyla manzarası uyûn-ı temaşayı tesrîr eyleyen bugünkü deniz, bizim yolcuların sabah iştihalarını tahrik eyledi.”⁷

Bu romanın “Bir Eski Aşına, Pire’den Otranto’ya, Roman İçinde Roman” adlı bölümlerinde denizin insanların iştahını açıcı ve arttırıcı özelliğinden sıkça bahsedilir. Romanın bu kısmında da denizin, gemi yolcularının sabah iştahlarını açtığı söylenir.

2. Deniz Hamamları

Osmanlılar tarafından “derya hamamı” veya “deniz hamamı” olarak adlandırılır.⁸ Deniz hamamları, Osmanlı’da insanların denize girme ihtiyaçlarını karşılayan bir mekândır. Bunun yanında “bazı hastalıklara karşı deniz banyosunun doktorlarca tavsiye edilmesi”⁹ de deniz hamamlarına rağbeti arttırır. Mehmet Mazak deniz hamamlarının yapısıyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Şehr-i İstanbul halkının denize girerek yüzme ve serinleme ihtiyacını karşılamak üzere dönemin sosyo kültürel yapısına uygun deniz üzerinde, kazıklar üstünde ahşap, suya dayanıklı çürümez kerestelerle ergonomik olarak dizayn edilen ve adına “deniz banyosu” ya da deniz hamamı denilen yapılar; İstanbul’da denizin vücutla ilk temas ettiği yerler olarak kaynaklarda belirtilmektedir.”¹⁰ Deniz hamamları Osmanlı’da Avrupa’daki hamamlardan farklıdır. Osmanlı’da bu hamamlar, kadın ve erkekler ayrı olarak inşa edilir. İstanbul’da sadece kadınlara hizmet veren deniz hamamları, “Modaburnu, Beylerbeyi, Eskiköprü, Hamam İskeleyi, Salıpazarı ve Paşabahçe’dedir. Aralarında belli bir mesafe bırakılarak yan yana inşa edilen kadın ve erkek hamamları ise, Kadıköy, Büyükkada, Büyükdere, Beşiktaş, Salacak, Bebek, Kabataş, Üsküdar, Çengelköy, Tarabya, Yeniköy, Çatladıkapı, Yenikapı, Ahırkapı, Üsküdar-Ayazma İskeleyi, Heybeliada, Kuleli, Beykoz, Yenimahalle, İstinye, Kuruçeşme, Kumkapı, Samatya, Makriköy, Ayestefanos, Ortaköy ve Davutpaşa’dadır.”¹¹ Deniz hamamları Tanzimat yazarları tarafından sadece ve ilk olarak Ahmet Mithat Efendi tarafından dile getirilir.

Ahmet Mithat Efendi’nin “Ahmet Metin ve Şirzad” adlı romanında “deniz hamamları”nın daha çok tedavi amaçlı kullanıldığı görülür:

“Ahmet Metin ekser evkatını yalnız bu eğlencelere sarf eylediği hâlde Jorj Gusar’ın deniz hamamları tenezzühlerine de iştirak eyliyor idi. Jorj Gusar ekser evkatını deniz hamamları tedavisine sarf eylediği hâlde Ahmet Metin’in bu deniz safalarına da ortak oluyor.”¹²

Romanda Jorj Gusar’ın çoğu zamanını deniz hamamları tedavisinde geçirdiği dile getirilir. Zira Gusar, hem yaşlıdır hem de vücudunun zayıf düşmesinden dolayı

⁷ Ahmet Midhat Efendi, (2011: 279)

⁸ Süleyman Beyoğlu, “Osmanlı Deniz Hamamları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2004, s. 54.

⁹ Arık, (2005: 634)

¹⁰ Mazak, (2010: 69)

¹¹ Arık, (2005: 634)

¹² Ahmet Midhat Efendi, (2011: 26)

deniz hamamı tedavisini tercih eder. Arkadaşı Ahmet Metin de, kimi zaman Gusar'ın deniz hamamı gezintilerine eşlik eder.

Ahmet Mithat Efendi'nin "*Letaif-i Rivayat*" adlı eserinin yirmi üçüncü kısmı olan "*Cankurtaranlar*" hikâyesinde deniz hamamları ile ilgili şu bilgilere ulaşılır:

—Vakta ki deniz hamamları mevsimi geldi, bizim Marsilya deniz hamamları pek âlâ oldukları hâlde gönlüm Gaskonya körfezi üzerinde kâin Arkaşon kasabasına giderek istihmamat-ı bahriyeyi orada icra etmek arzusuna düştü. (...) Orada içtima eden halkın bütün Avrupa'nın her tarafından denize girmekten ziyade o yoldaki hovardalıklarından istifade için toplanmış bir heyet-i müntehabe olduğunu bilmeyecek kimse yoktur. (...) Etibbanın reylerine müracaatla günde kaç nöbet ve hangi zamanlarda ne kadar müddetlerle denize girileceğine karar verildikten sonra, o kararı kemal-i itaat ve dikkatle icraya başladım. (...)

Şu izahat müstemiler tarafından:

—İşte deniz hamamlarına böyle gitmelidir! Tamam tabibane hareket! diye tasdik olunuyor ve bazı kimseler ise:

—Hele sıhhat ve afiyet ümidiyle deniz hamamlarına gidildiği hâlde türlü hevesata kapılarak evvelkinden daha zayıf ve âdeta hasta hâlde gelenlere pek şaşılır ya, tarzında tabibane ve hakimane mülâhazaları yanlarında bulunanların kulaklarına isal eyliyor idi.”¹³

"Cankurtaranlar" hikâyesinde "deniz hamamları mevsimi" nin geldiğinden bahsedilir. Burada daha çok insanların yüzme ihtiyaçlarını karşılayacakları mevsimin geldiği vurgulanır. Daha sonra, bu mekânlara Avrupa'nın her tarafından insanların geldiği dile getirilir. Fakat deniz hamamlarına rağbet edilmesinin bir nedeni de bu mekânlara gelenlerin hovardalık arzusunda olmalarıdır. Deniz hamamlarını tedavi amacıyla kullanmak isteyen hikâye anlatıcısı, ne zaman ve hangi sıklıkla deniz hamamına gireceğini doktorlara sorup tavsiye aldıktan sonra onların tavsiyesini icraya koyar.

Aynı hikâyenin ilerleyen kısımlarında hikâye kahramanı, deniz hamamları tarafında dolaşırken hamam kıyafeti giymiş bir kız görür. Üzerindeki kıyafetin açık olması yüzünden etraftakilerin hayret dolu bakışlarını üzerine çekerek deniz kenarına doğru yürür. Kızın giyimi hikâye kahramanının da dikkatini çeker:

“(…) Bir gün deniz hamamları tarafında dolaşır iken hamam kıyafeti giymiş bir kadın!.. Şey kadın değil imiş. Sonradan öğrendim, ama ben size şimdiden haber vereyim ki bir kız! Çıplak bacakları çıplak kolları ile herkesin nazar-ı hayretini celp ederek deniz kenarına doğru gidiyor.”¹⁴

Osmanlı'da mevcut olan deniz hamamlarının kuralları, "deniz hamamları nizamnamesi" ile belirlenir. Buna göre, hamamdan dışarıya çıkarak yüzmek yasaktır.¹⁵ "Kadın ve erkek hamamları aynı sahilde ise, aralarındaki mesafenin diğer hamamdan ses gelmeyecek nispette uzak olmasına dikkat edilir."¹⁶ Böylece erkeklerin ve kadınların birbirlerini görmeleri engellenmiş olur. Hikâyede bahsi geçen deniz hamamı, Gaskonya körfezi üzerinde bulunan Arkaşon kasabasıdır. Gayrimüslim

¹³ Ahmet Mithat Efendi, *Letaif-i Rivayat*, haz. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 772.

¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, (2001: 784)

¹⁵ Mazak, (2010: 69)

¹⁶ Arık, (2005: 634)

bir memlekette bulunan bu deniz hamamından çıkan genç kız, yarı çıplak bir vaziyettedir. Erkelere ayrılan deniz hamamıyla kendisinin çıktığı hamam arasında mesafe yoktur. Bundan dolayı çevredekilerin hayret ve ilgi dolu bakışlarına hedef olur.

3. Deniz Tutması

Deniz, insan sağlığı bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Ancak “deniz tutması” gibi bir hastalık ile de insan sağlığını olumsuz etkiler. Deniz tutması, çoğunlukla denize alışık olmayanlarda görüldüğü gibi fırtınalı havalarda denize aşına olanlarda dahi görüldüğü aşikârdır. Deniz tutması da sadece Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde göze çarpar.

“*Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*” adlı romanda Hasan'ın gemisi “Meliketülbahr” fırtınaya tutulur. Fırtınanın uzun sürmesi ile gemidekiler hem korkuya kapılır hem de tayfalardan birkaçını deniz tutar:

“(…) *tayfalardan bile ikisini deniz tutmuştu.*”¹⁷

Romanda, fırtınanın şiddetiyle meydana gelen sarsıntıdan denize alışık olan tayfalar bile etkilenerek onları deniz tutar.

Eserin ilerleyen bölümlerinde gemi yine bir fırtınaya tutulur. Fırtınanın uzun sürmesi bu kez Esmâ'yı etkiler ve onu deniz tutar:

“*Bu zamana kadar da kızı gereği gibi deniz tuttu. Kendisince hemen misli namesbûk olan bu hastalık üzerine kız kemâl-i havf ve halecânla “Aman efendim ne olacağız?”* (…)

(…)

Lâkin bu hâl pek çok devam edemedi. Zira, kız bütün bütün fenalaşarak yatağına düştü ki, işte meselenin bundan sonrası mide bulandırır.”¹⁸

Esmâ, Hasan tarafından geminin alt katındaki kamarasına indirilir. Aşağıya inene kadar fenalaşan Esmâ, ilerleyen saatlerde daha da kötü olur.

Sonuç

Deniz, Tanzimat hikâye ve romanlarında çok kullanılan temlerdendir. Bu çalışmada denizin sağlık açısından insanı olumlu olduğu kadar olumsuz yönde de etkilediği üzerinde durulmuştur.

Daha derli toplu olması bakımından bu çalışmada ulaşabildiğimiz sonuçları maddeler halinde sıralayalım:

- 1- Deniz, sağlık açısından sadece Ahmet Mithat Efendi tarafından ele alınır.
- 2- Denizin havası, suyu ve kumunun çeşitli hastalıklara iyi geldiği görülür.
- 3- Hastaların deniz havası alması gerektiği doktorlar tarafından tavsiye edilir.
- 4- Deniz havasının, insanın iştahını açan ve arttıran bir özelliği mevcuttur.
- 5- Hikâye ve romanlarda denize alışık olmayanlarda deniz tutması; uyku uyuyamama, yemek yiyememe şeklinde görülür.
- 6- Deniz havasının insanlar üzerinde yemek yeme saatlerini bile değiştirdiği anlaşılr.

¹⁷ Ahmet Midhat Efendi, (2000/2: 292)

¹⁸ Ahmet Midhat Efendi, (2000/2: 310)

7- İnsanların iştahına olumlu etkiler yapan deniz havası dışında denizin saf ve berrak görüntüsü de insan iştahını etkiler.

8- Deniz hamamlarının Tanzimat yazarlarından sadece ve ilk defa Ahmet Mithat Efendi tarafından ele alınması dikkat çekicidir.

9- Deniz hamamlarının bazı hastalıklara iyi geldiği doktorlarca tavsiye edilir.

10- Deniz hamamları sadece yüzmek, eğlenmek amacıyla değil tedavi amacıyla da kullanılır.

11- Deniz hamamlarına gitmek için “deniz hamamı mevsimi” nin gelmesi beklenir.

12- Eserlerde deniz hamamlarının Osmanlı topraklarında değil de Avrupa topraklarında olmaları dikkat çekicidir.

13- Deniz hamamları Avrupa topraklarında olduğu için kadın erkek her kesimden insan bu hamamlara gelmektedir. Kimi insanların da bu hamamlara sadece sağlık ya da eğlence amacıyla değil hovardalık amacıyla da geldiği anlaşılır.

14- Deniz hamamlarına tedavi amacıyla gelenlerin, bu hamamlara ne zaman ve ne sıklıkla girecekleri doktorlardan tavsiye alarak hareket etmeleri söylenir.

15- Deniz tutması, genellikle fırtınalı havalarda meydana gelir.

Sonuç olarak, Tanzimat hikâye ve romanlarında deniz üzerinde durularak, denizin sağlık bakımından insanları ne şekilde etkilediği ele alınmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Ahmet Midhat Efendi (2011). *Ahmet Metin ve Şirzad*, Haz. Sacit Ayhan-Levent Ali Çanaklı, Bursa: Dörtrenk Yayıncılık.

Ahmet Midhat Efendi (2000). *Dünyaya İkinci Geliş Yahut İstanbul'da Neler Olmuş-Felâton Bey İle Râkım Efendi-Hüseyin Fellâh*, haz. Kâzım Yetiş-Necat Birinci-M. Fatih Andı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ahmet Midhat Efendi (2000). *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*, Haz. Ali Şükrü Çoruk, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,

Ahmet Mithat Efendi (2001). *Letaif-i Rivayat*, Haz. Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, İstanbul: Çağrı Yayınları,

ARIK Şahmurat (2005). “Türk Romanında İlginç Bir Mekân Unsuru: Deniz Hamamları”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt: 13, No: 2, Ekim.

BEYOĞLU Süleyman (2004). “Osmanlı Deniz Hamamları”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 5.

MAZAK Mehmet (2010). *Boğaziçi ve Kayık Kültürü*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.